

Ольга ВАСИЛЕНКО,

зав. філії № 2 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, канд. іст. наук

З історії формування та розвитку методології бібліотечної статистики

Висвітлено внесок Харківського товариства поширення в народі грамотності у формування основ та розвиток методології бібліотечної статистики, розглянуто діяльність Міжбібліотечної статистичної комісії Товариства, яку на початку XX ст. очолював С. С. Жилкін. У науковий обіг вводяться нові відомості про роботу Товариства у галузі бібліотечної статистики.

Ключові слова: історія бібліотечної статистики; Харківське товариство поширення в народі грамотності; Міжбібліотечна статистична комісія.

This article is reflected on the contribution of the Kharkiv Society of the promotion of literacy among people in formation of bases and developments of methodology of library statistics, activity of the Interlibrary Statistical Commission of the Society, which in beginning XX century where headed by S. S. Zhylkin. A new information about library statistics is brought into common scientific use.

Keywords: history of library statistics; Kharkiv Society of distribution to people of literacy; Interlibrary Statistical Commission.

*До 140-річчя заснування
Харківського товариства
поширення в народі грамотності*

З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій принципово змінюється бібліотека та її функції як соціально-інформаційного інституту суспільства. Дослідженню стану бібліотечної справи на всіх етапах її розвитку сприяє бібліотечна статистика, яка є важливим джерелом відомостей для органів управління та громадян країни. Методологічний інструментарій статистики дає змогу визначити як основні напрями розвитку бібліотек, так і потреби населення у забезпеченні його бібліотечно-інформаційними послугами. Вивчення окремих історичних аспектів становлення статистики в бібліотеках дозволить переосмислити проблеми, що постають у цій галузі, використати досвід минулого та віддати належне науково-практичному здобутку фахівцям, які послужилися на цьому поприщі.

Бібліотечна статистика (БС) як галузь науково-практичної діяльності не виникла в один момент з появою бібліотеки. Вона пройшла значний шлях свого еволюційного розвитку поруч з бібліотечною справою і загальною статистикою. В історії бібліотечної справи України особливе місце займає пореформений період XIX ст., коли в Російській імперії розпочалося інтенсивне зрос-

тання кількості загальнодоступних безоплатних бібліотек, які на той час називалися «народними». Розвитку бібліотечної мережі сприяла активна діяльність на ниві народної просвіти земських установ. Відкриттям народних бібліотек опікувалися також різні товариства на території України, гуртки, окремі особи, відомі діячі. Серед громадських організацій, діяльність яких найбільш сприяла залученню населення до книги і досягла помітних успіхів у створенні книгозбірень, слід відзначити освітянські товариства. Вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи зробили Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Харківське товариство поширення в народі грамотності (ХТПНГ), Київське товариство грамотності, Полтавське товариство сприяння народній освіті та інші об'єднання, спілки. Всі вони діяли на теренах України, але набули широкої популярності та визнання і поза її межами. Проблеми і досягнення в організації народних бібліотек-читалень, заснованих товариствами, висвітлювалися у численних друкованих виданнях. Робота цих бібліотек висвітлювалася як у публікаціях, що надавали загальну характеристику діяльності товариств, так і в матеріалах, присвячених книгозбірням та їх функціонуванню

в окремі періоди (річні звіти, відзначення ювілеїв тощо). Розкриття діяльності бібліотек або окремих її напрямів завжди підкріплювалося наведенням статистичних даних. Наприклад, у виданні «Бібліотеки Наукового тов. ім. Шевченка у Львові» інформація про нові надходження містила статистичні відомості про види документів і джерела їхнього отримання, у ній докладно розписувалася кількість видань, прийнятих у дар від кожного благодійника [1, с. 1]. Розвиваючи бібліотечну справу, товариства паралельно напрацьовували досвід щодо організації БС низових рівнів. Вже у ХІХ ст. кількісні дані широко використовувалися для різнобічної характеристики бібліотечної діяльності та контингенту читачів, а з появою нових відносних статистичних показників відкривалися інші грані її суспільної значущості.

Особливої ваги у справі становлення і розвитку БС набула діяльність ХТПНГ, заснованого інтелігенцією Харкова у березні 1869 р. Товариство першим у Східній Україні (і взагалі в Російській імперії) почало організовувати безоплатні народні бібліотеки [6, с. 5, 100]. Уже 1870 р. було відкрито дві народні бібліотеки у Харківському повіті, згодом бібліотечна мережа Товариства розрослася по всій губернії. 1891 р. відкрила свої двері Перша народна бібліотека-читальня у Харкові, успішна діяльність якої в подальшому сприяла відкриттю інших бібліотек у місті [2, с. 21]. Всього за роки плідної діяльності ХТПНГ було засновано п'ять бібліотек у Харкові та 427 у селах губернії [6, с. 13, 145], тоді як на всій території Російської імперії станом на 1894 р. налічувалося «862 бібліотеки усіх розрядів» [8, с. 592].

Необхідність аналізувати, удосконалювати та контролювати діяльність бібліотек поставила перед правлінням Товариства питання про вироблення єдиних методологічних підходів до організації бібліотечної статистики. З огляду на кількість діючих бібліотек і читалень, цілком природно, що дану проблему Харківським товариством було порушено і намічено шляхи її вирішення.

При Першій харківській народній бібліотеці створюється Комітет з влаштування сільських бібліотек і народних читалень. Він провадив значну організаційно-підготовчу роботу щодо створення нових і утримання існуючих бібліотек, крім того займався складанням бланків і форм звітів, інструкцій, правил, підтримував постійні контакти зі створеними бібліотеками та земствами. Комітет опікувався організаційно-методичними аспектами проведення статистичних досліджень у народних

бібліотеках. На підставі отриманих і всебічно проаналізованих даних ухвалювалися важливі організаційні рішення. Так, дослідження читацького попиту визначало напрями поповнення фондів бібліотек, впливало на тематику народних читань, а вивчення складу читачів Першої народної бібліотеки (1894 р.) допомогло визначитись із місцем відкриття філіалу бібліотеки у Харкові [6, с. 109, 170]. У 1895 р. Комітет видав «Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален», в якому крім нормативних документів, наводилися зразки форм звіту бібліотеки та розробленої статистичної форми, що включала показники щодо складу читачів, змісту читання, відвідування [9]. «Руководство...» користувалося значним попитом не тільки серед бібліотек Харківщини, але й було затребуване іншими установами та організаціями, які мали бібліотеки та діяли на території Російської імперії, а тому воно неодноразово перевидавалося.

З розвитком мережі бібліотек у ХТПНГ періодично поставали питання стосовно удосконалення організації БС, призначалися спеціальні комісії для вирішення проблем у цій сфері. Так, у 90-х роках ХІХ ст., коли було порушено питання про встановлення однакових форм статистичної звітності в бібліотеках Товариства, вирішили створити (1897 р.) Особливу комісію з представників комітетів читалень Товариства, за участю професора І. І. Міклашевського і завідувача статистикою при Міській управі м. Харкова М. І. Петрова, яка б працювала над об'єднанням статистичного матеріалу [11, арк. 16]. Комісія розробила статистичні таблиці для внесення облікових записів, які було прийнято в усіх чотирьох бібліотеках, створених на той час ХТПНГ. А ось спроба запровадити єдині методи статистичного обліку та єдину форму бібліотечної звітності зазнала невдачі. Справа в тому, що Комісія, не зробивши акцент на обов'язковості збирання визначеного нею переліку статистичних показників (що є необхідним для зведення звітності), надала право бібліотекам доповнювати загальні рубрики таблиць окремими даними, які характеризують особливості кожної з них. Довільне внесення змін до статистичного обліку призвело згодом до загальної несумісності статистичних даних, якими звітувала кожна бібліотека. Крім того, не вдалося виробити єдиних підходів до визначення категорій користувачів. Склад бібліотечних фондів, як і видача літератури, обліковувався за розділами. У їх систематизації не було однаковості, кожна бібліотека все визначала

на власний розсуд. Диференційований облік книговидачі допомагав з'ясувати пріоритети читачьких інтересів, однак, кожна бібліотека мала власні підходи до їх вивчення: за галузями знання, за мовною ознакою, за видами документів, авторами творів друку тощо.

Виправити становище, вирішити існуючі на той час проблеми у галузі організації БС покликана була Міжбібліотечна статистична комісія (МСК), створена восени 1910 р. [10, арк. 102]. Як свідчать архівні документи, приводом до її утворення стало визнання правлінням ХТПНГ неможливості підбивати загальні підсумки культурно-просвітницької діяльності установ Товариства при тій різноманітності форм звітності, які використовувалися філіями. Тому першочерговим завданням Комісії було визначення єдиної системи статистичних показників та розроблення уніфікованої форми статистичної звітності для бібліотек.

МСК очолив член правління ХТПНГ С. С. Жилкін, авторитетний фахівець у галузі статистики, добре знайомий у країні своїми дослідженнями та публікаціями. До складу комісії входили: від Першої бібліотеки І. К. Држевецький, І. П. Дриженко, від Другої – О. С. Філін, від П'ятої – Я. Є. Довбищенко і Н. І. Поклонський. На засідання Комісії запрошувалися й інші члени ХТПНГ, спеціалісти у галузі статистики та бібліотечної справи від земських установ та вищих навчальних закладів. Комісія працювала досить інтенсивно, її засідання були систематичними і тривалими, питання обговорювалися детально, здебільшого вони мали дискусійний характер, а рішення приймалися за результатами голосування членів Комісії.

12 листопада 1910 р. відбулося перше засідання МСК, присвячене визначенню основних завдань БС та кола питань, якими вона мала опікуватись, [11, арк. 1–2]. Визначальною була доповідь члена правління ХТПНГ і голови Комісії С. С. Жилкіна. Доповідач сформулював загальні проблеми в організації бібліотечної статистики та визначив основні напрями, за якими мала працювати новостворена комісія. Загалом все зводилося до вироблення єдиної методології бібліотечної статистики. Необхідно було встановити набір статистичних показників, розробити уніфіковану форму статистичного звіту, обов'язкову для усіх бібліотек, виробити методику обліку різних напрямів бібліотечної роботи. Особливо наголошувалося на вивченні складу читачів та читачьких інтересів.

На перших засіданнях МСК було заслухано дві доповіді завідувача статистикою Першої народної

бібліотеки ХТПНГ І. П. Дриженка, присвячені стану справ у бібліотечній статистиці та її реорганізації [11, арк. 4, 7]. Доповідач наголошував, що головне завдання бібліотечної статистики – визначення культурних запитів читачів та способів їх задоволення. Було також запропоновано детальний план роботи Комісії у вигляді переліку завдань бібліотечної статистики.

Виходячи із завдань БС, Комісія прийняла рішення диференціювати читачів за групами, які відображали б їхню професійну приналежність, вік, стать і рівень освіти. Такі показники визнавалися бажаними і достатніми для характеристики читачького складу. Що характерно, виробленню цієї ухвали передувало кілька засідань Комісії, на яких розглядався окремо кожний показник, точилася гаряча дискусія з приводу необхідності збирання деяких даних про читачів. Реєстрацію таких відомостей, як «стан» («сословие») і «віросповідання» Комісія визнала недоцільною для народних бібліотек (тим більше, що такі відомості давалися, як правило, неохоче і плутано) [11, арк. 16].

Багато суперечок виникло під час вирішення питання про реєстрацію національності читачів та принципи їх розподілу за цією ознакою [11, арк. 3–5, 17]. Прихильники введення такого показника вказували на важливість національного питання в імперській Росії. Передусім малося на увазі дослідження відомостей звернення до бібліотек українського населення. На основі отриманих даних можна було б мотивувати необхідність відкриття української школи та бібліотеки. Однак ця точка зору не знайшла достатньої підтримки. Натомість члени Комісії вбачали більш корисним висвітлення кількісного складу читачів-українців, щоб визначити необхідність виокремлення у самостійний відділ видання українською мовою.

Питання щодо визначення вікових груп читачів також не обійшлося без дебатів, під час яких висувалися аргументи на користь вивчення читачьких інтересів на основі врахування вікових особливостей населення [11, арк. 11–12, 17]. У результаті обговорення було вирішено дорослих читачів градуювати за чотирма віковими групами: 17–21; 21–25; 25–35 та понад 35 років. При визначенні вікових груп дітей та підлітків один із учасників засідання висловив думку по-різному класифікувати хлопчиків і дівчаток, оскільки (з огляду на деякі антропологічні дані) вони мають неоднаковий темп розумового розвитку. Проте ця пропозиція не знайшла підтримки у членів Комісії: вікова класифікація залишилася однаковою для обох статей.

Багато часу Комісія присвятила виробленню рішення щодо групування читачів за професійною діяльністю. Така статистика досліджувалася ХТПНГ з 1891 р., з моменту відкриття Першої народної бібліотеки-читальні у Харкові, і коригувалася вищезгаданою Комісією 1897 р., а пізніше і кожною бібліотекою. На час розгляду цього питання МСК констатувала недопустиму змішаність показників стосовно характеристики рівня освіти та професійної зайнятості читачів, що наводилися у таблиці. Комісія вирішила розбити контингент читачів на розряди відповідно до роду їх занять, застосувавши систему дрібного ділення кожної виокремленої групи. Такий підхід зумовлювався зацікавленістю вивчення інтересу до книги і читання різних прошарків населення відповідно до їх професії, рівня освіти та матеріального забезпечення. Проте, зваживши, що збирання та опрацювання усіх затверджених відомостей про склад читачів вноситиме певні труднощі у ведення такої статистики, МСК визнала за доцільне представляти показники, що характеризують склад читачів, тільки у річному звіті [11, арк. 13–14, 17–18].

Ще одне важливе завдання, яке постало перед Комісією у рамках удосконалення бібліотечної статистики, було пов'язане із систематизацією фондів та каталогів. Потрібно було запропонувати єдині підходи щодо визначення основних розділів книжкового фонду, рубрик каталогу та усунути суперечності, які на той час мали місце у бібліотеках Товариства. Наприклад, виділені в різних бібліотеках рубрики каталогу і розділи фонду, до яких входили видання філософського та релігійного змісту, мали назву і «філософсько-богословський», і «релігійно-етичний», подібне спостерігалось й в інших тематичних розділах фонду і каталогу. До того ж Перша бібліотека утворила самостійний розділ книг українською мовою, а в інших бібліотеках ХТПНГ ці видання розміщувалися за змістовною ознакою. МСК, взявши до уваги, що виокремлення україномовних видань може і впливати на читацький попит, і задовольняти вимоги на українську книгу, визнала «бажаним і корисним мати відображення цього впливу в нашій статистиці і висловилася на користь існування цього розділу» [11, арк. 15, 20].

Визначившись із питанням уніфікації назв рубрик каталогу та відділів фонду, Комісія розробила структуровану таблицю статистичних показників з використання фондів за відповідними розділами, виокремивши найбільш популярні в окрему групу в кінці таблиці. (Слід зазначити, що на той час

найбільшим попитом у публічних бібліотеках Товариства користувалися дитяча література та белетристика.) МСК наголосила на безперечному дотриманні усіма бібліотеками єдиної схеми подання інформації з використання фонду за галузями знання у річному статистичному звіті.

Працюючи над розробленням статистичної форми бібліотечного звіту Комісія визначила, як обов'язкові, кількісні показники фонду на 1 січня звітного та наступного років, кількість надходжень та вилучених видань із зазначенням загальної суми вартості відповідно до кожної визначеної категорії з руху фонду. Прагнучи уникнути нагромадження статистичних даних, Комісія ввела у практику БС два нових показники, які наочно відображали інтенсивність роботи бібліотек. Йдеться про коефіцієнти обертаності книг та читаності, визначення яких Комісія рекомендувала здійснювати не тільки для усього бібліотечного фонду в цілому, а також окремо для різних розділів. Доцільність такого зіставлення мотивувалося можливістю представити рівень популярності кожного розділу бібліотечного фонду та дослідити зростання чи спад читацького попиту.

Багато уваги Комісія приділила групуванню показників та розробці таблиць статистичного звіту. Перебудова таблиць, які раніше слугували бібліотечним працівникам орієнтиром щодо збирання статистичних відомостей та їх висвітлення у звіті, здійснювалася з урахуванням усіх раніше прийнятих постанов під час роботи МСК. До статистичної форми поруч з основними загальними показниками (кількість фонду, читачів, виданих примірників тощо), що вже використовувалися, вводилися й нові відносні показники (обертаність, читаність та ін.) [11, арк. 21]. Відображення статистичних даних у звітних таблицях передбачало розподіл відомостей про читачів жіночої та чоловічої статі, оскільки на той час дослідження тенденцій щодо користування бібліотекою та її фондами у межах цих груп було актуальним. Загалом усі показники, визначені Комісією як «принципово бажані», увійшли до п'яти таблиць річного звіту бібліотек. Перші три відбивали статистику відвідувань бібліотек-читалень, зокрема різними групами читачів за статтю, віком, професією та освітою. Наступні дві розкривали склад фондів за галузями знання та використання документів різними категоріями читачів.

Відомості, що додатково характеризували діяльність бібліотеки, читачів та їх потреби у книгах, МСК знайшла слушним подавати окремою

таблицею. Наразі Комісія прагнула виробити статистичні форми, які характеризували б читачів та ступінь задоволення їхніх запитів, а також причини припинення користування бібліотекою. Висвітлення цих питань вважалося дуже важливим для визначення недоліків у бібліотечній роботі та вироблення заходів щодо їх усунення.

Комісією ретельно розглядалися методичні аспекти здійснення статистичного обліку в бібліотеках та вироблялися рішення щодо введення єдиних підходів до процесів бібліотечного обліку. Зокрема, проаналізувавши складові окремих показників, вдалося виявити, що Першою бібліотекою не враховувалися у якості читачів співробітники книгозбірні, які обслуговувалися за місцем роботи, а відповідно – і відвідування з книговидачею. Комісія також запропонувала запровадити в бібліотеках методику обліку використання кожної книги на основі створення каталогу формулярів виданих книг, в яких зазначалися назва книги, читацький номер, дати отримання та повернення видання. На переконання членів МСК, створення в бібліотеках такого каталогу не тільки б надавало відомості про обертаність кожної книги, сприяло виявленню найбільш популярних авторів, а й економило б час на обслуговування, адже бібліотекар, не звертаючись до полиці, отримує інформацію про наявність або відсутність книги на даний момент, з'ясовує, за ким вона числиться. (Дана методика отримала назву «система рухомого карткового каталогу». Вона і сьогодні використовується в окремих бібліотеках з невеликим фондом, де ще не впроваджена інформаційна технологія).

Крім того, МСК обговорила деякі питання щодо узгодження правил з обслуговування в бібліотеках ХТПНГ. Зокрема, йшлося про вилучення зі складу читачів осіб, які порушували правила користування бібліотеками та повертали книги із значним запізненням.

Торкаючись питання вивчення складу читачів та їх запитів, члени Комісії визнали важливим досліджувати тривалість користування бібліотеками різними категоріями читачів. Ці дані становили інтерес з огляду на вивчення стабільності читацького складу та плинності серед окремих груп користувачів бібліотек.

Аргументуючи впровадження кожного із зазначених вище показників, члени Комісії підкреслювали його значення для вивчення читацького попиту, комплектування фондів та відображення інших аспектів роботи бібліотек. МСК, обґрунтовуючи

створення системи статистичних показників БС, тим самим наголошувала на використанні наукових підходів до організації бібліотечної справи.

Згодом напрацювання МСК ХТПНГ у галузі БС були представлені на всеросійських форумах. Саме члени статистичної комісії Товариства вперше поставили проблеми організації бібліотечної статистики на державному рівні. Виголошені ними доповіді та пропозиції набули особливого резонансу на Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911 р.). Їх напрацювання викликали великий інтерес в учасників зібрання. Всі розуміли значущість порушених питань для розвитку бібліотечної справи і освіти в країні. І. П. Дриженко у своєму виступі запропонував визнати обов'язковою для всіх публічних, товариських, народних бібліотек точну статистику читачів і обсягів читання, а також наполягав на встановленні єдиних форм статистичної звітності для всіх бібліотек [6]. У доповіді С. С. Жилкіна наголошувалося на значенні єдиної форми звітності і групуванні статистичних відомостей для однорідних категорій бібліотек на загальнодержавному рівні [7]. Важливість обов'язкового ведення щоденної статистики в бібліотеках підкреслив у своїй доповіді А. А. Дідріхсон [4].

Обговорення проблем БС на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді (на думку його учасників) не охопило всіх її аспектів, оскільки ці питання обговорювались в останній день його роботи. Однак у резолюціях з'їзду зазначалося, що відсутність статистичних даних унеможливило відтворення об'єктивної картини щодо стану бібліотечної справи в країні. Делегати зібрання звернулися до Товариства бібліотекознавства з проханням про «створення анкети з означеного питання...», щоб зведені результати було представлено майбутньому Всеросійському з'їзду з бібліотечної справи» [13, Ч. 1, с. 199].

На подальший розвиток БС значний вплив справи Перший загальноземський з'їзд зі статистики народної освіти, який відбувся 1913 р. у Харкові [11]. Крім суто освітянських питань на з'їзді значна увага приділялася проблемам БС. І тут не останню роль зіграли доповіді членів правління ХТПНГ С. С. Жилкіна і А. А. Дідріхсона [3, 8]. На цьому форумі розглядалася Програма обстеження народних бібліотек і читалень, розроблена Херсонською губернською земською управою. У ній визначалися основні позиції, за якими варто було обстежувати бібліотеки [14]. Делегати з'їзду заслухали також доповідь Комісії Товариства

бібліотекознавства з виконання постанов Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи, в якій йшлося про необхідність всеросійського перепису бібліотек згідно з прийнятою класифікацією [5]. Таким чином, бібліотечна статистика підносилася на державний рівень, вона довела свою необхідність та значення. І все це стало можливим великою мірою завдяки кропіткій праці МСК ХТПНГ.

Виконуючи конкретні завдання щодо організації статистики у межах, так би мовити, одного відомства, МСК ХТПНГ уперше в історії бібліотечної справи акцентувала увагу на суспільному значенні БС, більше того здійснила комплекс заходів щодо її удосконалення. Комісія працювала з листопада 1910-го по березень 1911 р., а наслідком її роботи стали:

- визначення набору обов'язкових та факультативних показників БС та методики їх групування;
- розроблення уніфікованої форми статистичної звітності для мережі бібліотек і на її основі організація цілеспрямованого дослідження бібліотечних фондів та їх використання, вивчення складу читачів та читацького попиту;
- уніфікація форм, методів і термінології у галузі бібліотечної статистики;
- введення відносних показників, що характеризують інтенсивність бібліотечної діяльності.

Говорячи про значення діяльності МСК варто зауважити, що результатом її кропіткої роботи було не тільки вироблення методичних настанов для ведення статистики в бібліотеках ХТПНГ. По-суті, Комісія узагальнила набутий досвід зі збирання та представлення статистичних даних, які на той час використовувалися у практиці бібліотек, розвинула його, визначивши основні підходи та принципи БС. Було також певною мірою проаналізовано та узгоджено бібліотечну термінологію у галузі статистики. Але головне досягнення Міжбібліотечної статистичної комісії полягає у тому, що саме у процесі її роботи відбулося вироблення теоретико-методологічних основ організації багаторівневої бібліотечної статистики. В свою чергу, бібліотечна статистика набула особливої значущості як засіб висвітлення досягнень і проблем соціально-культурної сфери суспільства.

Список використаних джерел

1. Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Л.: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909. – 28 с.
2. Дидрихсон, А. Исторический обзор деятельности

Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911. – 262 с.

3. Дидрихсон, А. А. О целесообразной постановке библиотечной статистики / А. А. Дидрихсон // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года: доклады. – Х., 1913. – С. 656–670.

4. Дидрихсон, А. А. Технические приемы, практикуемые в Первой народной библиотеке Харьковского общества распространения в народе грамотности / А. А. Дидрихсон // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г. – СПб., 1912. – Ч. 2. – С. 384–388.

5. Доклад Комиссии общества библиотекведения по исполнению постановлений Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 647–649.

6. Дриженко, И. П. О реорганизации нашей библиотечной статистики / И. П. Дриженко // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 338–343.

7. Жилкин, С. С. Значение библиотечной статистики и необходимость ее единообразия в целях общероссийских сводок / С. С. Жилкин // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 343–348.

8. Жилкин, С. С. Статистика народного образования / С. С. Жилкин // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 640–645.

9. Коломієць, Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць; Харк. ун-т внутр. справ. – Х.: Консум, 1998. – 190 с.

10. Народные библиотеки и читальни // Энциклопедический словарь / [под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского]. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1897. – Т. 20А. – С. 592–594.

11. Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – 726 с.

12. Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален. – 2-е изд. – Х., 1896. – 110 с.

13. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу...

14. Федоров, Г. В. Примерная программа обследования народных библиотек и читален / Г. В. Федоров // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 355–359.

15. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 349.

16. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 368.

17. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 372.

18. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 374.